

HAC (الحج)

Kutsal kabul edilen mekânları
dinî maksatla ziyaret etme,
İslâm'ın beş şartından biri.

Hac kelimesi İbrânice'de *hag* şeklindedir; "bayram" anlamına gelen bu kelime "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" mânasındaki *hvg* kökünden türemiştir. (bk. BAYRAM). Hac veya *hag* çok eski bir Sâmi tabir olup (ERE, I, 668) İbrânice'den başka Ârâmice'de ve Sâbiî dilinde de bulunmaktadır. Kelimenin asıl anlamının "bir şeyin etrafında dönme, dolaşma ve halka oyunu" olduğu, daha sonra bayram mânasını kazandığı belirtilmektedir (DBS, VII, 583). Arapça'da "gitmek, yönelmek; ziyaret etmek" anlamlarına gelen hac kelimesi, fıkıh terimi olarak imkânı olan her müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapça'da *hâc* (çoğulu *huc-câc*), Türkçe'de *hacı* denir.

A) İslâm'dan Önceki Dinlerde Hac. Hacın temelinde ulûhiyyetin herhangi bir yerde tecellisi inancı yatmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin yanında mekân olma açısından diğer yerlerden farklı yoktur. Ancak burada ulûhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vukuu veya buranın dinî bir şahsiyetle bağlantısı mekânı diğer yerlerden farklı kılmakta, kutsallaştırmaktadır. Böyle bir mekânın esra-rengiz oluşu ve korkutucu vasfı da bir kutsalılık unsurudur. Kutsal mekân insan tarafından seçilmiş değil keşfedilmiştir. Din-dar insan için homojen olmayan kutsal mekânda diğerlerinden nitelik bakımından farklı bölümler bulunmaktadır. Bu bölümler genelde çit, duvar veya taşlarla ayrılır. Bu ayırma işi o bölgede sadece bir kutsallık tezahürünün olduğunu göstermez; kutsal olmayı kutsal olandan ayırdığı gibi kişiyi herhangi bir tedbir almadan içeriye girmenin tehlikesinden de korur. Zira bu alana girmenin özel usulü ve pek çok kuralı vardır. Mâbedin veya evin eşliğinin önemi de buradan kaynaklanmaktadır (M.Eliade, *Le sacré et le profane*, s. 25-26; a.mlf., *Traité d'histoire des religions*, s. 315-318).

Kutsal mekân kavramı ve bu tür yerlerin ziyareti tarih boyunca bütün inançlarda mevcut olmuştur. Kutsal mekânları ziyaretin sebebi o mekânın kutsiyet-

tinin bahşedebileceği maddî, mânevî ve ahlâkî faydaları elde etmektir (DBS, VII, 567). Kişinin, ister kendi ülkesinde isterse başka yerde olsun, kutsal bir mekâna veya mâbede yaptığı seyahatten ibaret olan hac esnasında sarfedilen gayrete karşılık bedenî bir rahatsızlığın giderilmesinden ebedî hayatın kazanılmasına kadar birçok fayda ümit edilebilir (ERE, X, 12).

Kabileci, millî ve evrensel dinlerin hepsinde kutsal kabul edilen mekânlar ve bu mekânların ziyareti söz konusudur. Yakındoğuda, milâttan önce II. binyıldan itibaren hac yerleri özellikle vahalarda ve şehir kültürünün bulunduğu yerlerde teşekkül etmiştir. II. binyılın üçüncü çeyreğinde Babilonya'da Nippur, Asur'da Ninova bu türden ziyaret yerleriydi. Mari tabletlerinden öğrenildiğine göre milâttan önce XVIII. yüzyılda Harran'daki Sin ve Qatna'daki Belit-Ekalli tapınakları meşhur ziyaretgâhlardı. Bronz çağı boyunca Byblos'taki Baaltis Tapınağı, Mısır'dan gelen önemli miktardaki takdimi kabul etmişti. Sumerler'de Nippur'daki Enlil, Sâmil'er'de Ninova'daki İştâr şöhret kazanmıştı ve Sumerler döneminden itibaren hac için kutsal sayılan güzergâhlar mevcuttu. Babilonya'da Esagil ve Marduk ziyareti edilen ilâhları (DBS, VII, 568).

Hititler'de kral, baş rahip sıfatıyla her yıl kış mevsiminde krallığın büyük ibadet merkezlerini ziyaret ederdi. Bu ziyaret esnasında hem güzergâh hem de ifa edilecek merasimler ayrıntılı olarak düzenlenmişti (a.e., VII, 570).

Eski Çin'de bilinen ilk hac merkezleri T'ai-shan, Hua-shan, Hêng-shan, Non-yu-shan ve Sung-shan adlarını taşıyan beş dağdı. Hem Taoistler hem de Budistler bu dağların üzerinde tapınaklar inşa ettiler; buralar zamanla oldukça önemli hac merkezleri oldu. Bunların yanında Budizm yeni büyük hac merkezleri oluştu. Bu yerler Buda ve Bodhisatvalar'a vakfedilen P'u-t'o-shan, Chiu-hua-shan, Wu-t'ai-shan ve O-mei-shan gibi manastır ve mâbedlerdi. Bunların en önemlisi, Kuzeydoğu Çin'de bulunan ve beş tepeyi kapsayan Wu-t'ai-shan mâbedidir. Yüzyıllardan beri buraya yalnız Çin'den değil Japonya, Moğolistan, Mançurya, Orta Asya ve Hindistan'dan hacılar gelmektedir. Sonbaharda gerçekleştirilen hac sırasında kırmızı veya sarı elbise giyen hacı adayları buhur çubukları ve kâselerini taşıyarak on-on beş kişilik gruplar halinde sessizce meditasyon yaparlar, sadece

bitkilerle beslenirler, uzun yolculuk esnasında tövbe ederler, hac mahallerine vardıklarında ise yıkanıp temizlenerek tapınağa girerler, evlerine dönünceye kadar ibadet ve riyâzete devam ederlerdi.

Hinduizm'de de hac ibadeti vardır. Hint yarımadasının Aryalar'ca istilâsı ve Hindü tapınaklarının inşası ile birlikte ziyaret edilecek yerlerin sayısı da artmıştır. Ortaçağ'lara doğru hac için uzak yerlere gitmek gelenek halini almıştı. Güneyde Comorin körfezi, doğuda Orissa, batıda Kathiavar ve Himalayalar azizlerin inzi-vâya çekildiği yerler olduğu için hac mekânlarıydı. Yıkandıktan sonra hac görevini ifa etme yanında kutsal mekânın çevresinde dönmek de (tavaf) haccin unsurlarından biriydi. Hinduizm'de Benâres'i ziyaret etmek ve Ganj nehrinde yıkanmak, ölümden sonra yeniden dünyaya geliş için daha mutlu olma ümidini vermektedir.

Budizm'de hac ziyareti, Buda'ya ait mekânlarla ondan kalanların bulunduğu yerlere yapılır. Buda, müridlerinden Ananda'yı görevlendirerek cesedinin küllerinin stupalarda (Budan'dan geriye kalanların korunduğu yerler) saklanmasını istemiş, ölümden sonra Buda'nın külleri önce sekize bölünmüş, daha sonra iki stupa-paya daha bölünerek on stupada saklanmıştır. Kral Aşoka kutsal emanet haline gelen bu stupaları açmış ve küller kırk sekiz parçaya ayrılarak her biri bir stupa-paya konmuştur. Buda'nın cesedinin külleri dışında Budist gelenek yine ona ait iki mirasa daha sahiptir. Bunlardan biri, Buda'nın kullandığı sadaka kabı gibi eşyalar veya onun bulunduğu yerlerde bıraktığı izler ve işaretler, diğeri ise heykeller ve aslında gerçek külleri kapsamayan stupalara gibi adakvarî hatırlatıcılardır.

Budizm'de hacla ilgili en eski belgeler Kral Aşoka'nın fermanlarıdır. Aşoka, tahta geçişinin onuncu yılında "dharmayât-râ" (doğruyu, gerçeği bulmak için yapılan yolculuk) yaparak Buda'nın aydınlanmayı elde ettiği yere yani Bodhi Gaya'ya (Bodhi Gayâ, Buddh Gaya, Buddha Gaya) gittiğini söyler. Aşoka'dan günümüze kadar Bodhi Gayâ Hindistan'da Budistler'in en önemli hac yeridir. Bunun dışında hac için ziyaret edilen yerler Nepal'deki Siddhartha Gautama (Buda'nın doğum yeri Lumbini), Buda'nın ilk vaazını yaptığı Benâres yakınlarında bulunan Sarnath'daki Geyik Parkı (Isipatana) ve Buda'nın Nirvana'ya ulaştığı yani öldüğü yer olan Utar Pradeş'teki Kuşinagara'dır. Fakat bu yerlerin hiçbirini Budistler nezdinde Bodhi Gaya kadar an-

İslâmî değildir. Zira Bodhi Gaya Budizm'in doğuşunu temsil eder. Bunun dışında Hindistan'dan Sri Lanka'ya kadar Buda'dan kalan şeyler ve onun ziyaret ettiğine inanılan yerler hac merkezleri olmuştur. Buraları ziyaret edenler üç grupta toplanabilir. Birinci grup bu yerlerdeki esrarengiz, sihrî gücü elde etmek isteyenlerdir. İkinci grupta aydınlanmaya giden yolda, kendilerini Buda'ya yöneltmede bu ziyareti bir basamak olarak görenler yer alır. Üçüncü gruptakiler ise bu ziyaretle bir değer kazanmak isterler. Bu dünyada Buda'ya yönelmekle başlayan hac, en yüksek noktasına Dharma'yı doğru anlamaya götüren derunî hac ile ulaşmaktadır.

Japon inançlarına göre dağlar tanrının yurdudur ve bundan dolayı dağ tepeleri yüzyıllardır hac yeri olmuştur. Milâttan sonra VIII. yüzyıldan itibaren de Budist ibadet mekânları olarak dağ tepeleri ziyaret edilmiştir. Japon geleneğinde hem Şinto'ya hem Budizm'e ait çeşitli hac yerleri vardır. Japonlar'ın junrei dedikleri hac, çeşitli yerlerdeki ziyaret merkezlerinin belli bir sıra ile gezilmesini ifade etmektedir. Bir diğer hac şekli ise sadece bir tek yere yapılan haccdır. İse'deki tapınak Şintoizm'in en yüce ilâhına adanmış Şinto hac yeriydi. Japonya'daki Budist hac mekânlarının çoğu Budist keşiş ve zâhidlerinin zühd hayatı yaşadıkları yerlerdir.

Helenist-Roma dönemine kadar Mısır dininin her devresinde hac ibadeti mevcuttu. Belli başlı hac yerleri Delta'daki Dedu veya Busiris ile (Osiris'in evi) kedi başlı tanrının tapınağının bulunduğu yine Delta'daki Bubastis idi. Herodot, Bubastis'e büyük bayrama gelenlerin sayısının yaklaşık 700.000 olduğunu söylemektedir. Bunlardan daha önemlisi, Yukarı Mısır'da Osiris'in başının bulunduğu Abdu (Abdias) idi; burada Osiris'in esrarı kutlanıyor ve bu yerin ziyaret edilmesiyle öbür dünyadaki mutluluğun elde edileceğine inanılıyordu. Daha sonra Amon vahası (şimdiki Siva) önemli bir hac yeri oldu. Ptoléméler döneminde ise Serapis kültü revaç bulmuş ve Memphis'teki ziyaret-gâh önem kazanmıştı.

Suriye'de Byblos, Aphaka, Tyr, Heliopolis (Ba'lebek) ve özellikle Hierapolis önemli hac merkezleriydi. Bilhassa Romalılar döneminde çok sayıda yabancı uzak ülkelerden buraları ziyarete geliyordu. Hac ibadeti esnasında Hierapolis'e gelen her erkek şehre girmeden önce saçlarını ve kaşlarını kesmek zorundaydı. Belirli bir tapınağın veya kutsal taşın etrafında dön-

mek İslâm öncesi Araplar'ında da vardı (DBS, VII, 577).

Tevrat, bütün yahudi erkeklerini yılda üç defa Kudüs'te Yahve'nin huzurunda bulunmaya mecbur ediyordu (Çıkış, 23/14, 17; 34/23); bunlar Fışh (Paskalya = mayasız ekmek), Şavuot (Pentekost = haftalar) ve Sukkot (çardaklar) bayramlarıydı (Tesniye, 16/16-17; II. Tarihler, 8/13). Bu üç eski hasat bayramı İbrânîce'de "hag" adıyla anılıyor ve "hag ham-massôt, hag haq-qasîr, hag ha asîf" diye adlandırılıyordu. Yahudilik'te klasik düzenlemede hag kelimesi hacla dinî bayramı birbiriyle bağlantılı kılmaktaydı. Temel dinî bayramlar ibadet yerleriyle irtibatlı olduğundan dinî bir seyahati de ihtiva ediyordu. Esasen geleneksel hac İbrânîce'de "aliyyah le-regel = yürüyerek çıkmak, gitmek" diye adlandırılmaktadır. Hac, yahudilerin millet olmalarından itibaren kurumlaşmış ve erkeklerin üç bayramda Kudüs'e gitmeleri istenmiştir.

Yahudilik'teki hac mekânlarını üç grupta toplamak mümkündür. 1. Kudüs ve çevresinde oluşmuş, tarihi özelliğe sahip ve Kitâb-ı Mukaddes'in tarihi içinde ortaya çıkan mekânlar. 2. Genelde Celîle'de bulunan, Talmud ve Kabala'da adı geçen bilgilerin mezarları. 3. Diaspora (Filistin dışında yahudilerin yaşadıkları yerler) bilgilerine ve azizlere adanan İsrail'in çeşitli bölgelerindeki merkezler.

Mûsâ şeriatı öncesinde yaşamış önemli kişilerin baharından geçen olaylarla ilgili olarak Eski Ahid'de zikredilen yerler daha sonra İsrâil dini için özel mekânlar olmuştur. Hz. İbrâhim zamanında Şekem (Tekvîn, 12/6), Beyt-el (Tekvîn, 12/8; 13/3), Hebron veya Mamre (Tekvîn, 13/18; 18/1), Beer-şeba (Tekvîn, 21/33), Beer-lahay-roi (Tekvîn, 16/14); Hz. İshak döneminde Beer-şeba (Tekvîn, 26/23-25); Hz. Ya'küb döneminde Peniel (Tekvîn, 32/30), Beyt-el (Tekvîn, 28/16-22; 35/6-15) ve Şekem (Tekvîn, 33/20) bu yerlerdendir. Bunlar genelde yüksek bölgeler, su kaynaklarının bulunduğu ağaçlık yerlerdi. Diğer taraftan büyük şahsiyetlerin mezarları da (Hz. İbrâhim, Sâre, İshak ve Ya'küb'un Hebron'daki mezarları gibi) ziyaret edilmekteydi.

Hâkimler döneminde Ken'ân diyarının fethiyle birlikte yerleşik hayat başlamış, mevcut sunaklar çeşitli roller üstlenmiş, mahallî ve kabilevî olarak, ayrıca kabileler arası ve bütün milletçe ziyaret edilen yerler olmuştur; ancak gerçek anlamda haccın ifa edildiği ilk yer Silo'dur (Yeşu, 18/1; Hâkimler, 18/31). Ahid san-

dığının bulunduğu Silo'da her yıl rabbin bayramı olmakta (Hâkimler, 21/19), genç kızlar orada bağlar içinde dans etmekte (Hâkimler, 21/21), Elkana her yıl kurban kesmek üzere oraya çıkmakta idi (I. Samuel I). Silo'daki ibadet Filistîler'in (Filistler) burayı yıkmalarına kadar sürdü.

Krallık döneminde iki tür ziyaret yeri vardı; bunların ilki Beyt-el ve Dan gibi eski mezbahlar, diğeri ise ahid sandığı ve mâbed sebebiyle Kudüs'tü. Hz. Süleyman'ın mâbedi tamamlamasından sonra da üç bayram kutlaması başlamıştır (I. Krallar, 9/25). Yeroboam'ın sözleri de Kudüs mâbedinin hac yönünden önemini vurgulamaktadır (I. Krallar, 12/27). Kudüs'ün çekiciliği ve peygamberlerin ayrılıkçı mezbahlara karşı tavır almaları, ibadetin merkezleşmesini hazırlayan önemli gelişmelerdi; ancak bunun için krallık otoritesine de ihtiyaç vardı. Bu sebeple Hezekiel, VIII. yüzyıldan itibaren halkı görkemli bir Fışh (Paskalya bayramı) için Kudüs'e çağırırdı (II. Krallar, 23/22; II. Tarihler, 30/13). Asıl reform ise Tesniye'nin 621'de bulunmasının ardından Kral Yoşiya tarafından yapıldı. Kudüs'ü ziyaret mâbedin yıkılışından sonra bile devam etti (Yeremya, 4/15).

Yahudilik'te en eski kanunları oluşturan Elohist ve Yahvist ahid kanunu uçlu bir kutlama zorunluluğu getirmişti: "Yıldız üç kere bana bayram (hag) edecek... Senin bütün erkeklerin yılda üç kere Rab Yahova'nın önünde görünecektir" (Çıkış, 23/14, 17). Hac emri sadece erkeklere yönelik olmasına rağmen tıpkı Silo ziyaretinde olduğu gibi haccın ailevî bir karakter arzemesi tabiidir.

Bu üç bayram arasında en önemlisi öyle görünüyor ki Sukkot bayramıdır. Elkana bu bayramda Silo'ya çıkıyordu. Bu bayram, yahudi tarihçisi Joseph'e kadar İbrânîler'in en büyük ve en kutsal bayramı olarak devam etti. Bayramın temel merasimi olan çardak kurulması ancak esaret sonrasında başlamıştır (Nehemya, 8/17).

Haccın ifa edildiği bu üç bayramda eli boş gidilmeyeceğinden rabbin verdiği berekete göre herkesin elinden geldiği kadar takdiye getirmesi de emredilmektedir (Tesniye, 16/16-17). Hacilar gerekli takdimeleri genellikle kendileri getiriyorlardı; fakat mâbedin kurban temini hususunda tıpkı esaret sonrasında olduğu gibi ticarî bir teşkilâta sahip bulunduğu anlaşılmaktadır (DBS, VII, 587).

Bâbil esareti sonrasında mâbedin yeniden inşası üzerine hac 515 yılı Fışh bay-

ramıyla tekrar başladı (Ezra, 7/19). Sukkot bayramı görkemli bir şekilde kutlandı (Nehemya, 8). Hacla ilgili şer'î kurallar ve bunlara uymanın önemiyle hacın takvâ yönü (Mezmurlar, 120-134) zamanla daha çok ön plana çıktı.

Çıkış ve Tesniye'de umumi tarzda yer alan hukukî şekiller gelenekçe detaylandırıldı ve Mişna'da toplandı. Hac mecburiyeti sadece erkeklere yönelikti; kadınlar, köleler, sakatlar, körler, hastalar, yaşlılar, bön ve saf olanlar, yetim ve öksüzler, çok küçük çocuklar bu yolculuktan muaf tutulmuştu (Mişna, Hagiga I, 1). Luka İncili'nde belirtildiğine göre (2/42) çocuklar ancak on iki yaşına girdiklerinde ve annelerinden ayrılabilirliklerinde (Mişna, Sukka II, 8) bu yolculuğa katılabilmekteydiler.

Bu tür bayramlarda halk bir ay öncesinden eğitiliyor, bayrama on beş gün kala sürülerin onda biri ayrılıyor, vergiler toplanıyor ve mâbed hazinesinden bayram boyunca müşterek harcamalar için gerekli pay ayrılıyordu. Haclıların güvenliği ve ihtiyaçları için hazırlıklar yapılıyor, şehir meydanı ve sokaklar düzenleniyor, yollar düzeltiliyor, kuyular temizleniyor, köprüler onarılıyordu.

Milâttan sonra 70 yılında mâbedin yıkılışından sonra mâbedle ilgili hac artık yapılmadı; ancak yahudilerin kutsal topraklara yönelik ziyaretleri devam etti. Geçmişle ilgili hâtıralar, o topraklara yeniden dönme özlemi, yahudi büyüklerinin oradaki kabirleri yahudileri o bölgeye çekiyordu. Kudüs'te Süleyman Mâbedi'nden geriye kaldığına inanılan "ağlama duvarı" önemli bir ziyaret mahalli oldu. Kudüs'ün dışında kalan başlıca ziyaret yerleri şunlardı: Zebulun'un Sidon'da, Rabbi (Haham ?) Meir'in Tiberias'da (Taberiye), Simeon ben Yohai'nin Merom'da, Peygamber Hoşea'nın Safed'de, Peygamber Samuel'in Nebi Samvil'de, Rahel'in Beytülâhm'da, Dâvud'un Kudüs'te, Nahum'un Musul civarında, Ezra'nın Bassorah yakınlarındaki Kurna'da, Hezekiel'in Babilonya'da, Daniel'in Kerkük'te, Ester ve Mordekay'ın Hemedan'da ve Yeremya'nın Fustat'ta bulunan kabirleriyle Karmel tepesindeki İlya mağarası.

Yahudilik'te hacla ilgili esaslar din âlimlerince tesbit edilmiş ve Mişna'da ayrı bir bölüm olarak yer almıştır. Rabbi Yohanan ben Zekkey haccı teşvik etmiştir. Mâbed olmayınca kurban işi kalkmıştı; fakat duaya önem veriliyordu. Rabbi II. Gamaliel, Paskalya merasimlerine Kudüs'ün

yeniden inşası için duaları da eklemişti. 1211 yılında Batı Avrupalı 300 rabbi hac için Filistin'e gelmişti.

Günümüzde yahudiler belli günlerde bu tür yerleri ziyaret eder, bu ziyaretlerin şans getireceğine, talihsizliklere iyi geleceğine inanırlar. Hac mahallerinde dua edilir, adaklar adanır, bazan da istekler kâğıda yazılıp bırakılır. Ağlama duvarı veya Süleyman Mâbedi'nin batı duvarı dışındaki ziyaret merkezlerinde azizlere yalvarılıp şefaathçi olmaları istenir.

Yeni Ahid'de hacın önemi ve anlamı pek açık değildir. Luka İncili'ne göre Hz. İsa on iki yaşında iken ebeveyniyle birlikte Kudüs'e mâbedi ziyarete gitmiştir. Si-noptik İnciller, Hz. İsa'nın sadece bir defa Fısıh bayramında hac için Kudüs'e gittiğini belirtirler (Matta, 21/1-11, 15-17; Markos, 11/1-10; Luka, 19/28-40) Yuhanna İncili'ndeki ifadelerden Hz. İsa'nın hac merasimlerine düzenli olarak katıldığı anlaşılmaktadır (2/13; 6/4; 7/2; 10/22; 11/55). Hıristiyanlık'ta, Hz. İsa'nın son Kudüs yolculuğu ile Tanrı'nın şehrine eskatolojik haccını gerçekleştirdiğine ve Tanrı'nın krallığını başlattığına inanılır.

İlk hıristiyanlar Yahudilik'te olduğu gibi Kudüs'teki mâbedi ziyaret ediyorlardı (Resullerin İşleri, 2/46; 3/1). Bununla birlikte kilise yeni bir tapınak yapmak istiyordu. Epiphane'in bildirdiğine göre İmparator Hadrianus 130 yılında yaptığı seyahatte Kudüs'te her şeyin yıkılmış olduğunu, sadece birkaç ev ile Hz. İsa'nın semaya urûcundan sonra şâkirdlerin toplandıkları evin yerinde küçük bir kilisenin bulunduğunu görmüştü. Bu küçük kilise daha sonra haclıların ziyaret ettikleri Sion kilisesi oldu. 216'dan itibaren genellikle o topraklarda bulunan Origène'in naklettiğine göre Beytülâhm'daki İsa'nın doğduğu mağara, çarmıha gerildiği Golgot-ha mevkii ziyaret mahalli idi.

Kudüs'e yapılan hacın gelişmesinde dini zorunluluktan ziyade Konstantin'in (I. Konstantinos) etkisi önemli bir rol oynadı. Konstantin'in Kudüs'ün çeşitli yerlerinde başlattığı kilise yapımı, birçok hıristiyanı İsa'nın doğup yaşadığı ve çarmıha gerildiği yerleri görmeye teşvik etti. Kudüs'e yapılan hacın yanı sıra türbeleri, hatta manastırlarda yaşayan rahipleri ziyaret de bir tür hac olarak mütalaa ediliyordu. Diğer bir hac şekli de azizlerin ve şehidlerin mezarları üzerine yapılmış kiliseleri ziyaret etmektir.

Doğu Hıristiyanlığı'ndaki hacın kökleri ilk olarak Hz. İsa'nın doğup misyonunu ifa

ettiği Filistin'e, ikinci olarak da hıristiyan manastır hayatının (monastisizm) beşiği olan Mısır'a kadar uzanır.

Eski İsrail'de ve ilk devir Hıristiyanlığı'nda hacın anlamı aynıdır. Ancak İsrailoğulları için bu mâbedi senede üç defa ziyaret şart iken Hz. İsa bunu mâbede son yaptığı ziyaretle yerine getirmişti. Dolayısıyla hıristiyan haccı kolektif bir görev olmaktan çıkıp dindarlığın ferdi ihtiyaçlarını yerine getirmek için yapılan bir seyahat olmuştur.

Hıristiyanlık'ta bir kimsenin hac yapması için hayatında herhangi bir muayyen zaman yoktur. Ancak Kudüs'e gidış genellikle geç yaşlarda gerçekleşmektedir. Kudüs'e varan kişi artık hayatında önemli bir işi yerine getirdiğini hisseder. Hz. İsa'nın ölüp dirildiği yere bakınca kendisi de Kudüs'te ölmeyi arzular. Ermenice "mahdesi" kelimesi "ölümü ve aynı zamanda Kudüs'te Paskalya bayramında yakılan kutsal ateşi gören kimse" anlamındadır ve Kudüs haccından dönen kimseye bu sıfat verilmektedir. Rus haclıları da Kudüs'e beyaz kefen götürür, Hz. İsa'nın vaftiz olduğu Ürdün nehrinde bu kefenlerine sarınarak yıkanır. Diğer doğu hıristiyanları ise beyaz kefenleri Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği cuma günü onun mezarına koyarlar. Genelde gruplar halinde Kudüs'e gidip dönen haclılar, dönüşlerinde bu görevi tamamladıkları için kilisede şükran duaları yapar, Kudüs'ten getirdiklerini dağıtırlar.

Hac bir hıristiyanın kurtuluşa ermesi, ilâhî varlıkla temas kurması ve dolayısıyla hac beldesinde tabiat üstü güçten inâyet elde etmesi anlamını taşır. Bununla beraber hacca gitmeden inâyete ermiş kimseler de vardır; bu durumda hac bir şükran sunma yeri olur. Bundan dolayı lutuf arayan hacının yolculuğu ve şükran sunmaya giden hacının yolculuğu olmak üzere iki türlü hac yolculuğu vardır. Her iki durumda da önemli olan, kişiyle Tanrı arasında azizler vasıtasıyla gerçekleşen münasebettir.

Hıristiyanlara göre azizlerin öldükten sonra cesetleriyle temas eden elbiseleri de kutsal sayılmaktadır. Yeni Ahid'de belirtildiği üzere Tanrı Aziz, Pavlos'u kullanarak çeşitli mucizeler meydana getirmiştir: "O derece ki, hastalara onun bedeninden mendiller veya peştemallar götürülürdü ve onlardan hastalıklar gider ve kötü ruhlar çıkardı" (Resullerin İşleri, 19/12). Azizlerin cesetlerinden veya elbiselerinden kalan parçaların (relic) bulundu-

ğu mezarlar veya kiliseler de hıristiyanlarca tedavi, rehberlik veya affolunma mercekleri sayılarak hac maksadıyla ziyaret edilmektedir.

Hıristiyanlığın ilk devirlerinde bu dine inananlar Filistin'i bir büyük kutsal emanet (relic) şeklinde düşünmüşlerdi. Zira tarihî bir gerçek olarak İsa Filistin ile fizikî temasta bulunmuştu. Böylece bütün bölge kutsal topraklar diye adlandırılmıştı. Tabii ki İsa'nın vaftiz edildiği Ürdün nehri ve çarmlı gerildiğine inanılan Golgotha tepesi gibi bazı yerlere diğerlerinden daha fazla kutsallık atfedildi.

İmparator Konstantin'in annesi Helena'ya rüyasında "gerçek haç"ın yerinin bildirildiği, daha sonra onun bu haçtan bazı parçaları bulunduğu yolundaki iddia sebebiyle IV. yüzyılda Filistin'e giden hacıların sayısında önemli bir artış oldu. O dönemde hacıların en çok rağbet ettiği bir başka "relic" de Herod'un sarayının kalıntıları arasında bulunduğu ileri sürülen Hz. Yahya'nın başı idi.

Filistin'in müslümanların eline geçmesi üzerine bu defa Avrupa'da hac merkezleri ortaya çıkmaya başladı. Roma'da iki büyük havârinin (Petrus ve Pavlus) ve imparatorluğun hıristiyanlara karşı baskısının sonucunda şehid edilen azizlerin cesetlerinin Avrupa topraklarında bulunması dolayısıyla burası diğer merkezlere göre öne çıktı. İspanya'da Santiago de Compostela'da havârilerden Büyük Ya'küb'a atfedilen mezar önemli bir hac merkeziydi. Ayrıca bu havârinin, ölümünden (veya şehid edilmesinden) on beş asır sonra İberya yarımadasının yeniden fethi sırasında Katolikler'in yanında yer alarak müslümanlara karşı savaştığına inanılmış ve bu sebeple kendisine "müslüman cellâdı" (muslim slayer) denilmiştir.

Kudüs, Roma ve Santiago de Compostela olmak üzere dünyada üç hac merkezini "mukaddes sene" dolayısıyla ziyaret edenlere Katolik kilisesince *endüljans** verilmektedir. Dolayısıyla mukaddes sene ilân edilen yıllarda (meselâ Santiago için, Aziz Ya'küb'a hıristiyan takviminde ayrılan gün olan 24 Temmuz eğer pazar gününe rastlarsa o yıl mukaddes kabul edilir) bu yerlere giden hacı sayısında belirli bir artış gözlenmektedir.

Avrupa'da bilinen ilk hac yerleri, azizlere ait kutsal eşya ve kalıntıları ihtiva eden mezarlardır. Bu tür ibadet XIII. yüzyıla kadar piskopos, daha sonra da papa tarafından meşrû sayılmıştır. Bu kutsal mekânlar arasında, Roma'daki Petrus'un me-

zarı ile İspanya'da Santiago de Compostela'daki Büyük Ya'küb'a atfedilen mezar en çok ziyaret edilen yerlerdir.

İkinci tür hac merkezleri Meryem'e atfedilen kutsal mekânlardır. XII. yüzyıldan sonra Hz. Meryem'le ilgili iki çeşit hac yeri gelişti ve günümüze kadar devam etti. 1. "Siyah Meryem Ana" da denilen mücizevî heykele veya tabloya saygı üzerine kurulan hac yerleri (bunların renklerinin siyah olması, uzun yıllar düşmanların eline geçmesin diye toprak altında saklanmış olmalarına bağlanabilir; yerlerinin de çoğunlukla rüya ile papaz, rahibe veya halktan birine bildirilmiş olduğuna inanılır). Bu türün önemli örnekleri şunlardır: Chartes le Puy ve Rocamadour (Fransa), Montserrat ve Guadalupe (İspanya), Marizell (Avusturya), Einsiedeln (İsviçre) ve Czestochowa (Polonya). Bu beldeler Ortaçağ'lardan beri ziyaret edilmektedir. 2. Hz. Meryem'in görülmesinin ve seçtiği bir kimseye bir mesaj vermesinin söz konusu olduğu yerler. Hz. Meryem'in çeşitli yerlerde görünmesi daha çok XIX ve XX. yüzyıllarda olmuştur. Bu yerlerin en önemlileri Paris'te Rue du Bac (1830), Fransa'da La Salette (1846), Lourdes (1858), Pontmain (1871), Pellevoisin (1876); Portekiz'de Fâtima (1917); Belçika'da Beauraing ve Banneux'dür (1932). Hz. Meryem'le ilgili diğer bir çeşit hac merkezi de onun Nâsıra'da (Nazareth) yaşamış olduğu evin mücizevî olarak bugün İtalya'da Ancona yakınındaki Loreto'ya ve İngiltere'de Norfolk yakınındaki Walsingham'a melekler tarafından taşınması suretiyle ortaya çıktığına inanılan mukaddes evlerdir (Holy House, Santa Casa).

Hıristiyanlık'ta hac önceleri, günahkârların günah çıkarma sonucunda günahlarına bir kefaret olmak üzere bu dünyada takdir edilen bir çeşit ceza idi. Buna göre, bugünkü modern ulaşım araçlarının bulunmadığı bir dönemde kıldan yapılmış bir gömlek giyerek Santiago'ya kadar yürümek, A'râf'ta (Purgatory) çekilecek azap kadar meşakkatli sayılmış olmalıdır. Modern çağdaki ulaşım kolaylıkları haccın daha kolektif bir görünüm kazanmasına yol açtı. Günümüzde Avrupa'da hac maksadıyla en çok ziyaret edilen yer Güney Fransa'daki Lourdes'dur. Tıbbın tedavi edemediği hastalıkları nehrin kenarında yapılmış özel banyolara ileyleştirdiğine inanılan bu yeri yılda yaklaşık 5 milyon kişi ziyaret etmektedir. İkinci sırayı, yılda 4 milyon kişiyle Portekiz'deki Fâtima almaktadır. Paris'teki Rue

du Bac ise yılda 1 milyon kişi tarafından ziyaret edilmektedir. Roma'ya yapılan hacca gelince buraya en çok kutsal yıllarda gidilmektedir.

Amerika kıtasında Katolikler'in pek çok ziyaret mahalli bulunmaktadır. Buradaki en eski hac mekânı muhtemelen, Dominik Cumhuriyeti'ndeki Santo Cerro'da bulunan Hz. Meryem'e ait yerdir. Geleneğe göre Christoph Columbe 1490'larda buraya, yerlilere karşı kazanılan zaferin şükran nişanesi olarak bir haç dikmişti. Amerika'ya gelen göçmenler ve misyonerler hac olayını her yere yaymışlardır. Yeni dünyanın en meşhur hac mekânı, yılda 14 milyon ziyaretçisiyle Nuestra Señora de Guadalupe'dir. Efsaneye göre 9 Aralık 1531'de Meryem Ana, bugünkü Mexico City'nin eteklerindeki Tepeyac denilen bölgede Juan adındaki bir Meksikalı köylüye görünmüştür.

Amerika'daki hac merkezlerinin oluşmasında XVI ve XVIII. yüzyıllarda bu kıtaya göç eden İspanyollar-Portekizliler ve Fransızlar'ın hac telakkileri etkili olmuş, XIX ve XX. yüzyıllarda Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen göçlerle birlikte türbe ve hac merkezleriyle ilgili âdet ve telakkilerde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bazı durumlarda yerlilerin kutsal saydığı mekânlar da hıristiyanlaştırılmıştır. Yeni dünyadaki merkezlerin çoğu Hz. Meryem'in görünmesiyle ilgilidir. Heykeller bugün buldukları yerlere ya ilk dönemlerdeki misyonerler tarafından veya esrarengiz kişilerce dikilmiştir.

Hıristiyanlığın Anadolu topraklarında da ziyaret yerleri vardır. Bu mekânlar Hıristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetleriyle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri esnasında dolaştığı yerler bugün bazı hıristiyanlarca ziyaret edilmektedir. Antakya bu yerlerden biridir. Pavlus, Petrus ve Barnaba burada Hıristiyanlığı yaymışlar, milâttan sonra 252-300 yılları arasında bu şehirde on kilise toplantısı yapmış ve ilk dönemlerde Antakya kilisesi beş büyük kilise arasında yer almıştır. Diğer bir kutsal mekân da Efes'tir. Pavlus Efes'te kalarak Hıristiyanlığı yaymaya çalışmış, havâri Yuhanna ise burada yaşamış ve ölünce buraya defnedilmiştir. Hz. Meryem'in de Yuhanna ile birlikte Efes'e gelerek burada yaşadığı yolunda bir kanaat vardır; ancak bu zayıf bir ihtimaldir. Efes'te bulunan ve Hz. Meryem'e nisbet edilen ev günümüzde bir hac mekânıdır. Hıristiyanlar buradaki kutsal sudan içer ve dua ederler. Papa VI. Paul 1967'de, Papa II. John Paul da 1979'da burayı ziyae-

ret etmişlerdir. Öte yandan Demre de (An-talya) hıristiyanlarca St. Nicholas'ın (San Nicola, Aya Nikola, Noel Baba) yaşadığı ve defnedildiği yer olarak ziyaret edilmektedir. Burada IV. yüzyılda Myra (Demre) pis-koposu olan St. Nicholas'a ait bir kilise bulunmaktadır. Diocletien zamanında öldürülen ve Rus, Yunan ve Sicilya halklarının, çocukların ve denizcilerin koruyucu azizi olarak kabul edilen Nicholas'ın kemikleri XI. yüzyılda Güney İtalya'daki Bari'ye nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris 1949, s. 315-318; a.mlf., *Le sacré et le profane*, Paris 1965, s. 25-26; Francis Johnston, *The Wonder of Guadalupe: The Origin and Cult of the Miraculous Image of the Blessed Virgin in Mexico*, Rockford-Illinois 1981, tür.yer.; P. Marnham, *Lourdes: A Modern Pilgrimage*, St. Albans-Herfordshire 1981; Ali Murat Yel, *Pagar Uma Promessa: An Anthropological Study of the Catholic Pilgrimage to Fátima* (doktora tezi, 1995), London School of Economics; S. Coleman - J. Elsner, *Pilgrimage Past and Present in the World Religions*, London 1995; Sh. Safrai - Y. Glikson - S. Hyman, "Pilgrimage", *EJd.*, XIII, 510-519; J. A. Wharton, "Pilgrimage", *IDB*, III, 814-815; A. J. Wensinck, "Hac̣ıdjı", *EP* (Fr.), III, 33-35; Th. Nöldeke, "Arabs (ancient)", *ERE*, I, 659-673; T. G. Pinches, "Pilgrimage (Babylonian)", a.e., X, 12-13; A. S. Geden, "Pilgrimage (Buddhist)", a.e., X, 13-18; L. D. Agate, "Pilgrimage (Christian)", a.e., X, 18-23; X. Popper, "Pilgrimage (Hebrew and Jewish)", a.e., X, 23-24; W. Crooke, "Pilgrimage (Indian)", a.e., X, 24-27; M. Anesaki, "Pilgrimage (Japanese)", a.e., X, 27-28; A. D. "Pèlerinages et lieux sacrés", *EUn.*, XII, 729-734; E. Turner, "Pilgrimage: An Overview", *ER*, XI, 328-330; P. A. Sigal, "Pilgrimage: Roman Catholic Pilgrimage in Europe", a.e., XI, 330-332; M. L. Nolan, "Pilgrimage: Roman Catholic Pilgrimage in the New World", a.e., XI, 332-335; S. F. Aivazian, "Pilgrimage: Eastern Christian Pilgrimage", a.e., XI, 335-338; Ch. F. Keyes, "Pilgrimage: Buddhist Pilgrimage in South and Southeast Asia", a.e., XI, 347-349; H. Eiki, "Pilgrimage: Buddhist Pilgrimage in East Asia", a.e., XI, 349-351; E. Bernbaum, "Pilgrimage: Tibetan Pilgrimage", a.e., XI, 351-353; S. M. Bhardwaj, "Pilgrimage: Hindu Pilgrimage", a.e., XI, 353-354; J. Henninger - H. Cazelles, "Pèlerinages dans l'ancien orient", *DBS*, VII, 567-584; M. Join-Lambert, "Pèlerinages en Israel", a.e., VII, 584-589; Cl. Kopp, "Pèlerinages aux lieux saints antérieurs aux Croisades", a.e., VII, 589-605.

ÖMER FARUK HARMAN

B) İslâm'da Hac. İslâmî kaynaklara göre haccın Hz. Âdem dönemine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bir kısmı İsrâiliyat'a dayanan bazı rivayetlere göre Kâbe'yi önce melekler tavaf etmiş, daha sonra da Hz. Âdem Allah'ın emriyle Mekke'ye giderek Arafat'ta Hz. Havvâ ile buluşup kendisine Beytullah'ın etrafındaki hacla

ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde haccetmiştir (Hamîdullah, s. 123-127). Hz. Şit'in peygamberliği sırasında onardığı Kâbe, Nûh tûfanının arkasından uzunca bir süre kumlar altında kalmış ve nihayet Hz. İbrâhîm ile oğlu İsmâil tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir. "Bir zamanlar İbrâhîm, İsmâil ile beraber beytin temellerini yükseltirken..." (el-Bakara 2/127) meâlindeki âyet bu inşaata işaret etmektedir. Cenâb-ı Hak'ın Hz. İbrâhîm'e, "İnsanlar arasında hacca ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorğun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyecek hem de yoksula, fakire yedirin; sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler" (el-Hac 22/27-29) emrini vermesinden, insanları hac yapmak üzere Mekke'ye davet eden ilk peygamberin İbrâhîm olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrâhîm haccın menâsikini tesbit ederek Kâbe'nin her yıl ziyaret edilmesini sağla-

mış ve oğlu Hz. İsmâil'i orada bırakıp Filistin'e dönmüştür; o tarihten sonra gelen peygamberler ve ümmetleri de Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir.

Huzâa'ya mensup Yemenli bedeviler Mekke'yi zaptedip Amâlika'nın kolları olan İyâd, Katûrâ ve Cürhümlüleri buradan çıkarınca Kâbe yönetimini de ele geçirdiler. Putperestlik Huzâalılar'ın beş asır süren hâkimiyetleri döneminde ortaya çıktı ve yaygınlık kazandı. Hz. Peygamber'in beşinci batından dedesi olan Kusay b. Kilâb zamanında Kâbe muhafızlığı yeniden Hz. İsmâil'in ahfadına intikal etti. Câhiliye döneminde Mekke şehir devleti on üyeli bir meclis tarafından idare ediliyor, ayrıca dört yabancı kabile de hac yönetimine katılıyor. Resûl-i Ekrem'in mensup olduğu Hâşimîler rifâde*, sikâye* ve Kâbe emniyeti, Benî Abdüddâr Kâbe ve Dârünnedve'nin anahtarlarının muhafazası, Benî Nevfel hacılara harcanmak üzere toplanan vergilerin idaresi, Benî Sehm Kâbe'ye yapılan adakların muhafazası ve Benî Kinâne de haccın daima aynı mevsime rastlaması için takvimde yapılan nesî* ile meşgul olurlardı. Benî Gavs ile Benî Advân ise Arafat'ta ve Müzdeife'de hacılarla ilgilendirildi.

Hac ibadetinin yapıldığı yerleri gösteren genel plan

